

Глава 9 Стародавній Рим

§ 1. Утворення держави

Стародавній Рим як державне утворення виник на рубежі VIII століття до н. е. (традиція вказує на 753 рік до н. е.) у західній частині Апеннінського півострова на основі союзу трьох племен, що склалися тут, - латинів, сабинів та етрусків. Держава зіграла величезну роль у світовій історії, охопивши всю західну частину ойкумени та безліч народів. Кордони Римської імперії простягалися від Португалії до Рейну, від Британії до Єгипту включно. Вже зникнувши як політичне утворення, Рим залишив світу велику спадщину - римське право, яке стало основою сучасної правової культури.

Для науки історії держави та права Рим є ніби гігантською соціо-логічною лабораторією, в якій протягом століть випробовувалися різноманітні політико-правові моделі, моральні та релігійні системи. Події та імена римської історії, її війни та герої - Луцій Корнелій Сулла, Цезар, Помпей, Октавіан Август, Цицерон, Антоній, Марк Аврелій, Костянтин Великий та Юстиніан, імена і праці її видатних юристів Гая, Ульпіана та Павла, Паппініана та Трибоніана залишаються учасниками нашої сучасної історії. У роки великих потрясінь, таких як Велика французька революція, люди звертатимуть свої погляди до Рима, наслідуватимуть його героїв та установи, драпіруватимуть свою історію в римський одяг. Величезне значення для нас має політичний досвід Риму. Виникнувши як маленьке місто-поліс, яких було сотні у Середземномор'ї, Рим перетворився на величезну світову державу. Розпочавшись як родова община, Рим стає республікою, яка внаслідок внутрішніх суперечностей перероджується в імперію - володарку народів. Пишаючись своїм республіканством, Рим стає поневолювачем інших народів і нарешті, не витримуючи власного тягаря, розвалюється та падає під ударами молодих «варварських» народів. Але й тоді Рим не зникає безслідно. Суворий та жорстокий, він перемішує всередині себе народи і культури, просуваючи вперед суспільну цивілізацію. Його непереможні легіони, як великі земні катастрофи породжують нові континенти, так і Рим породжує гнану ним самим доти невідому духовну силу - християнство, перед яким схиляються й донині.

Розробляючи тему Стародавнього Риму, слід постійно мати на увазі, що це - суспільство і держава античного типу, тобто його за-сновано на приватному господарстві та приватній власності, що якісно відрізняє його від держав Сходу і визначає багато особливостей політичної та правової історії, а саме розвиток приватного права і взагалі юриспруденції.

На горбкуватому березі Тибру в 25 км від його западання в Тир-ренське море у IX столітті до н. е. виникли поселення пастухів та землеробів. Поступово ці поселення злилися, були обнесені стіною і стали містом Римом.

Надалі з'явилася легенда, що Рим було засновано близнюками Ромулом і Ремом, вигодуваними вовчицею. Римляни вірили в цю ле-генду й вели своє літочислення від вигаданої дати заснування міста.

Періодизація історії римської держави і права.

1. Період розпаду первіснообщинного ладу, а також утворення рабов-ласницької держави й заснування міста Рима у 753 році до н. е. до ви-гнання останнього римського царя Тарквінія Гордого (509 рік до н. е.).

2. Період республіки (509-27 роки до н. е.).

3. Період монархії (27 рік до н. е. - 476 рік н. е.), який у свою чер-гу поділяється на два етапи:

а) принципат (27 рік до н. е. - 284 рік н. е.);

б) домінат (284 - 476 роки н. е.).

Після занепаду Західної Римської імперії у 476 році тривалий час існувала Східна Римська імперія Візантія, яка припинила своє існування після завоювання її турками у 1453 році.

Царський період. Що б не говорили легенди та якими б різними вони не були, достеменно відомо, що найдавніше населення Риму мешкало в умовах первіснообщинних відносин, які були організовані в 300 родів. Кожні 10 родів складали курію, 10 курій (100 родів) - плем'я (трибу). 300 родів, об'єднані у три триби, становили римський народ (роріш). До нього міг належати лише член роду. Таких стали називати патриціями. Тільки вони були повноправними жителями Риму.

Другий клас - стан складали плебеї. Серед них опинялися скорені або прийшли, а також знедолені корінні жителі. Плебеї не допускалися до користування суспільними землями, до обрання на жрецькі посади, були політично безправними. Вони не мали родоплемінної організації, подібної до патриціанської, а в разі необхідності їх залучали до військової служби як допоміжну силу.

Органи влади. Сенат. Суспільними справами відав сенат, який складався зі старійшин трьохсот родів. Сенат був дорадчим органом при царі (гех), але мав великий вплив у вирішенні багатьох питань та попередньо обговорював важливі справи, які потім ухвалювалися на-родними зборами. Також сенат брав участь в обранні царя.

Народні збори (куріатні коміції) склалися з повноправних членів римських родів, чоловіків, що були здатні нести військову службу. Римський народ збирався по куріях, в яких обговорювалися та вирішувалися питання, що підлягали віданню зборів. Кожна курія мала один голос. Ці збори називалися куріатними коміціями. Збори або приймали, або відхиляли пропозицію сенату, обирали всіх посадових осіб, у тому числі царя, та оголошували війну.

Цар був воєначальником, верховним жерцем та відправляв суди по справах про зраду, заколот та інші злочини, що вважалися публічними. У період Стародавнього Риму його посада була виборною. Цар мав необмежене право покарання й одночасно був вищою судовою інстанцією. Апеляції на його рішення не допускалися.

Жрецькі колегії. Найдавнішими жрецькими колегіями були колегії авгурів, понтифіків та феціалів. Пізніше утворилися інші колегії. Авгурі надавали свій висновок про доцільність різних заходів, могли вгадувати волю богів шляхом ворожіння за польотом птахів, явищами природи, нутрощами тварин тощо. Понтифіки були охоронцями та тлумачами звичаїв, а згодом - звичаєвого права. Феціали відали між-народними відносинами.

Реформа Сервія Тулія. З цієї реформи й почалася багатовікова боротьба плебеїв і патриціїв. Вона задовольнила основну вимогу плебеїв: вони включені до складу римського народу та отримали пра-во брати участь у народних зборах разом з патриціями. Патриціїв та плебеїв (чоловіче населення) було поділено за майновим принципом на п'ять розрядів. До першого розряду віднесено тих, розмір майна яких становив не менше 100 тис. асів, до другого - тих, чиє майно оцінювалося у 75 тис. асів, до третього - 50 тис. асів, до четвертого - 25 тис. асів, до п'ятого - 11 тис. асів. Римське військове ополчення теж стало формуватися залежно від нового розподілу на розряди.

Перший розряд виставляв 10 центурій (сотень) вершників та 80 центурій піхотинців; другий, третій та четвертий розряди - по 20 центурій піхотинців, а останній розряд - 30 центурій піхотинців. Пролетарії формували всього одну центурію. Було ще чотири сотні музикантів. І разом було 193 центурії (сотні) озброєних воїнів. Народні збори тепер проходили центуріями. Кожна центурія мала один голос. Із 193 центурій у першого розряду було 93. При голосуванні центуріями стосовно того чи іншого питання рішення першого розряду було визначальним (у нього більше половини голосів), звичайно, у разі одно-стайності всіх центурій. Якщо більшість голосів не набирається у першому розряді, звертаються до центурій другого розряду і т. д.

Реформа зміцнила римське військо, що згодом позитивно позначилося для Рима.

Отже, реформа Сервія Тулія виконала триєдине завдання:

- 1) зруйнувала родоплемінний лад патриціїв;
- 2) включила плебеїв до складу римського народу;

3) вдосконалила та зміцнила структуру військового ополчення.

Територію Рима було поділено на чотири округи - триби. І патриції, і плебеї були приписані до певних територіальних округів.

Реформа Сервія Тулія не зрівняла плебеїв та патриціїв. Найбільш гостро ця нерівність відчувалася у питанні про землю. Плебеї до по-ділу завойованих земель не допускалися, хоча здійснювали величезний внесок у їхнє завоювання. Вимоги плебеїв наділити їх завойованою землею зустріли опір з боку патриціїв, плебеям знадобилося більш ніж на два століття для того, щоб домогтися рівного розподілу земель.

---

§ 2. Суспільний та державний лад Риму

Будь-який римський громадянин, яким би не було його становище, вважався безумовним власником політичних прав.

Громадянство у Римі набувалося:

- 1) народженням від римлянина чи римлянки (або від римлянки, яка не перебувала у шлюбі);
- 2) усиновленням чужоземця римським громадянином;
- 3) відпущенням на волю раба;

4) даруванням римського громадянства цілим народам або окремим особам.

Стаючи громадянином Риму, людина отримувала основні політичні права: вона могла брати участь у народних зборах, бути воїном, отримувати від держави земельний наділ. На відміну від інших держав у Римі право-здатність наставала за наявності одночасно трьох статусів: бути вільним, а не рабом; бути громадянином Риму; бути вільним від влади домогосподаря.

Римське державне право можна було втратити через продаж у рабство за несплату боргу (доки не було скасовано боргову кабалу); за вчинений злочин; унаслідок вигнання з Риму.

Вільновідпущениками були раби, яких відпустили на волю. Формально вони ставали римськими громадянами, але їхні права було урізано. Вільновідпущеник не міг служити в армії, не міг бути обраним на якусь посаду, голосував лише в територіальній трибі, міг без обмежень бути учасником цивільно-правових відносин.

Латини - мешканці долини Лаціум, найближчі сусіди Риму. Римського громадянства вони не мали, могли здійснювати в Римі будь-які правові акти. Їхні спори розглядали римські суди.

Перегрини були всі мешканці за межами Лаціуму. Це землі, завойовані Римом. Жодних політичних прав у них не було. У своїх майнових стосунках з римськими громадянами перегрини керувалися «правом народів».

Раби були важливою робочою силою в Римі, рабство прийняло класичні форми. Пан мав над рабом право життя та смерті. Правове становище раба в Римі характеризувалося словами, які повторяли пани: «раб - знаряддя, що говорить», «раб - сутність речі». Відповідно раб не мав родини, не міг мати власності. Пан міг наділити раба майном для оперативного управління. Таке майно, передане рабу для отримання вигоди, називали пекулієм.

Розвиток Риму, його державних органів та суспільних інститутів формувався під знаком багатовікової боротьби плебсу та патриціїв. Слід зазначити, що плебеї у цій боротьбі досягли успіху. Доказом тому є такі закони:

494 рік до н. е. - «Про плебейські трибуни»;

450 рік до н. е. - «XII таблиць»;

Закони консулів Валерія і Горація, основні положення яких звучали так: 1) недоторканність трибунів, 2) право апеляції на смертельні вироки та тілесні покарання на народних зборах, 3) рішення плебейських зборів наділялися силою законів;

444 рік до н. е. - ухвалено закон, що проголосив законність шлюбів між плебеями та патриціями;

367 рік до н. е. - закони Секстія і Ліцинія, основні положення яких зводилися до заборони патриціям займати більше 500 югерів землі (125 га);

326 рік до н. е. - закон про заборону боргового рабства;

312 рік до н. е. - закон цензора Аппія Клавдія, який запропонував, аби до сенату допускалися магістрати, чиї батьки були вільновідпущениками, право голосу з'являлося і у безземельних при голосуванні у сільських трибах;

300 рік до н. е. - ухвалено закон, що дозволив плебеям брати участь у жрецьких колегіях.

Органи влади. Сенат. Основним органом влади в Римі продовжував бути Сенат. Сенаторів призначала колегія цензорів. Спочатку в сенаті було 300 сенаторів, а пізніше його чисельність досягла 600 знатних людей. Тут засідали й консули (консуляри), що відбули свій строк, а також колишні претори і квестори - скарбники. Скликали сенат вищі магістри: консул, претор, а згодом і народний трибун. Хто збирав сенат, той і головував у ньому. Будь-який законопроект спочатку обговорювали в сенаті, а потім виносили на голосування в центуріатні коміції. Така сама процедура була й при обранні посадових осіб. Сенат міг оголосити ухвалений зборами закон чи постанову недійсними. І в цьому полягали його законодавчі функції.

Сенат виконував функції виконавчої влади. До його компетенції входили: управління провінціями, спостереження за державним майном, формування та затвердження бюджету, монетна справа, будівництво доріг, військова справа, справа культів та ін. Також Сенат розпоряджався скарбницею. За умов війни, повстання рабів Сенат міг установити тимчасову (до шести місяців) військову диктатуру. Тоді один з консулів призначав диктатора, якого було наділено надзвичайною владою. Хоча Сенат і не був судовим органом, але в окремих випадках давав рекомендації щодо розслідування злочинів.

Народні збори (коміції) в Римі були двох видів: центуріатні та трибутні.

Голова, який вів народні збори, звертався до народну з промовою, в якій він викладав питання, що виносилося на голосування. Одразу ж після промови головуючого кожний йшов до своєї центурії. Центурії будувалися за майновим цензом. Попереду всіх вишиковувалися 18 центурій, що склалися з найбагатших громадян, які у разі війни мали з'являтися верхи. За вершниками вишиковувалися 80 центурій першо-го розряду, а за ними - всі інші центурії. Були ще чотири центурії, які стояли окремо: тесьль, медиків та дві сотні музикантів. Так готувалися до голосування 193 центурії. Кожна центурія мала один голос.

Магістратура. Важливим органом державної влади в республіканському Римі була магістратура. До її системи входили магістрати, тобто посадові особи, що представляли Римську державу і від її імені здійснювали державні акти в галузі судочинства чи управління.

Характерними особливостями посади магістрату були: 1) виборність; 2) колегіальність;

3) короткостроковість служби; 4) відповідальність перед народом; 5) безоплатність у відправленні служби.

Першою характерною ознакою магістрату була виборність. Вибори магістратів проходили на народних зборах - у центуріатних та трибутних комісіях.

Другою характерною ознакою магістратури була колегіальність. Одну посаду зазвичай обіймала група магістратів. Особливість цієї колегіальності полягала в тому, що кожен магістрат вирішував питання, які підлягали ведінню цієї магістратури, самостійно. У разі непогодження з діями одного з магістратів інші магістрати могли позбавити юридичної сили його акти шляхом вираження свого протесту словом «забороняю» чи «ветую». Така дія колегії магістрату називалася інтерцесією.

Третьою характерною ознакою посади магістрату була її короткостроковість. Всі магістрати обиралися на один рік, за винятком цензора (п'ять років).

Четвертою ознакою цієї посади була відповідальність магістратів перед народом. Вищі магістрати могли притягатися до суду народних зборів після сплину строку перебування на посаді, а нижчі - навіть до сплину цього строку.

П'ятою ознакою посади магістрату була її безоплатність, оскільки магістрати не отримували жалування за свою роботу. Це пояснювалося тим, що ганебно брати винагороду за служіння батьківщині.

Кожен магістрат мав свій апарат, який складався з його ради, канцелярії, де працювали секретарі та письмоводителі, охоронці, глашатаї та посильні. Всі ці особи отримували жалування.

Магістрати поділялися на ординарні та екстраординарні (надзвичайні).

Ординарні магістрати. Консули. На чолі ординарних магістратів стояли два консули. Їм належало вище військове командування. Крім того, консули мали низку інших повноважень:

- а) керували набором римських громадян до армії;
- б) призначали командний склад в армії та відправляли правосуддя в армії;
- в) розпоряджалися здобиччю;
- г) укладали перемир'я з ворогом та ін.

Претори. Помічниками консулів стали претори. Спочатку вони заміщали консулів під час їх відсутності в Римі та виконували обов'язки з охорони громадського порядку, тобто керували поліцією. Згодом вони почали керувати правосуддям.

Цензори. До обов'язків цензора входило встановлення цензу громадян Рима і розподіл їх по трибах, розрядах та центуріях, складання сенатського списку. Цензор здійснював нагляд за мораллю та мав право призначати громадянам покарання за аморальну поведінку. Цензори також брали участь в управлінні фінансами держави.

Еділи. Виконували поліцейські обов'язки. Спостерігали за порядком у місті, пожежною поліцією, влаштуванням ігор та видовищ, постачанням продуктів, наглядали за торгівлею на ринках. Еділів було четверо.

Квестори. Були помічниками консулів. Потім до їх компетенції стали входити провадження попереднього слідства по кримінальних справах, завідування державним казначейством, державним архівом.

Плебейські трибуни. Контролювали патрицієв у Сенаті, а також магістратів на всіх рівнях управління. Мали право вето на будь-яке рішення магістрату чи сенату і навіть на ухвалене судові рішення. Будь-який мешканець мав право звернутися до трибуна по допомогу та захист.

Місцеве управління. Одноманітності в управлінні Римом не було. Мешканці його територій, що повністю отримували права римських громадян, включалися до однієї з територіальних триб і користувалися самоврядуванням. У територіях, що не отримували повністю прав римського громадянства, було організовано так звані муніципії (від слова «munera» - повинність), які мали обмежену автономію. Судочинство в них було доручено особливим посадовим особам із Риму (praefecti jure dicundo), тому ці території іменувалися префектурами.

Становлення Імперії. Говорячи про Імперію, не можна не звернути увагу на суперечливий стан імператорської влади і долю диктаторів та імператорів Рима. Цезар був убитий змовниками; імператори: Калігула вбитий, Клавдій отруєний, Нерон убитий, Гальба вбитий, Отон - самогубство. Здавалося б, влада імператорів була необмеженою, не було меж їх свавілля, зловживанням та просто самодурству, але в той же час ніхто з них не був гарантований так, як були гарантовані прості магістрати, що обиралися народом у найкращі часи республіки. Чим більше підносилася влада імператорів, тим більше віддалялася вона від опори в суспільстві, спираючись лише на солдатчину та преторіанців, від яких потрапила у залежність. Олександр Север повчав своїх синів: «Задовольняйте солдат, на решту можете не звертати уваги». Варто було тому чи іншому імператору програти битву або не розрахуватися з солдатами, і його могло в будь-який час бути зраджено або він міг отримати меч у спину від своїх же преторіанців.

Реформи братів Гракхів. Виступаючи на народних зборах, Тиберій Гракх казав: «Дикі звіри, що населяють Італію, мають нори, у кожного є своє місце та своє пристановище, а в тих, хто б'ється і вмирає за Італію, немає нічого, крім повітря та світла; безхатніми бурлаками бродять вони по країні разом із жінками та дітьми, а полководці брешуть, коли перед битвою закликають воїнів захищати від ворога рідні могили та святині, оскільки ні в кого з такої безлічі римлян не залишилося батьківського алтаря, ніхто не покаже, де могильний пагорб його пращурів, - ні! - і б'ються та вмирають вони за чужий розкіш та багатство, ці "володарі всесвіту", як їх іменують, котрі жодного шматка землі не можуть назвати своїм».

Повертаючись із далеких походів, селяни знаходили свої господарства у повному запустінні і прямували до Рима. Зубожіння цього класу знижувало боєздатність

римського війська, яке в масі своєї склада-лося з селян. Цю небезпеку одним із перших побачив Тиберій Гракх.

Тиберій запропонував обмежити право користування суспільною землею 500 юgerами (125 га). Запропонував, аби всю суспільну землю зверх цієї норми було відібрано в латифундистів та розподілено поміж безземельними та малоземельними селянами по 30 югерів. Дільниці повинні були надаватися селянам за невелику орендну платню без права продажу.

Тиберій також запропонував створити особливу комісію з трьох осіб і запровадити цей закон у життя. Реформа, що її було розпочато, зустріла відчайдушний спротив знаті. Тиберія Гракха було вбито.

Нове піднесення народного руху було пов'язане з обранням на посаду трибуна молодшого Гракха - Гая в 123 році до н. е. Прагнучи зміцнити свої позиції не тільки в селянстві, а й серед міської бідноти, Гай запропонував знизити ціни на хліб. Він висунув пропозицію про надання громадянських прав усім мешканцям Італії. Проте ця пропозиція стосувалася інтересів не тільки сенаторів, не тільки багатіїв, а й широкого кола римських громадян. Рух, що його очолювали Гракхи, було приречено на поразку, однак він поставив на порядок денний одне з докорінних питань римської історії, яке довелося вирішувати в на-ступному римським імператорам.

Військова реформа Марія. У 107 році до н. е. консулом було об-рано Гая Марія. Виходець із селян, розпочавши службу солдатом, Марій став видатним полководцем, особливо виявив себе тоді, коли Риму довелося відбивати навалу кимврів та тевтонів. Марій змінив порядок набору до армії. До Марія в армію брали тільки тих, хто володів землею, військова служба була обов'язковою для всіх чоловіків; гро-мадяни, які позбулися своєї земельної ділянки і стали пролетаріями, втрачали право бути воїнами. Багато зубожілих громадян готові були поступити на військову службу, яка обіцяла їм воєнну здобич та плат-ню. Марій увів добір до армії за контрактом. Строк військової служби було збільшено до 20 років. Змінилася структура війська. Дві центурії складали маніпулу (200 воїнів), три маніпули - когарту (600 воїнів), десять когарт - легіон (6 000 чоловік). Було поліпшено озброєння ле-гіонерів. Офіцери та солдати отримували платню, ті, що найбільше відзначилися, - земельні ділянки. Армія перетворилася на найману.

Диктатура Сулли. Військова реформа Марія підготувала основу для встановлення

військової диктатури в Римській республіці. Численні на-роди Італії (італіки) вимагали зрівняння у правах з громадянами Рима і повстали. У цій війні з італіками висунувся аристократ Сулла. З цією людиною Марій змагався на консульських виборах 89 року до н. е. За Суллу стояла вся знать, більшість сенаторів. Завдяки підкупу голосів Суллу було обрано консулом. Тоді Марій виніс на розгляд народних зборів низку законів: про повернення політичних вигнанців, про виключення з Сенату тих сенаторів, які мали більше двох тисяч динаріїв боргу (а це були вороги Марія), про рівномірний розподіл італіків по всіх 35 трибах. Усі закони було ухвалено. Італіків розподілили по куріях, і більшість у на-родних зборах підтримала Марія. Було запропоновано присвоїти Марію звання проконсула та призначити його замість Сулли командувати військами. Сулла вчинив озброєне захоплення Рима, вирізав багатьох прихильників Марія. Зазначені закони було скасовано народними зборами, члени яких тремтіли від страху. Після від'їзду Сулли до армії до Риму повернувся Марій. Прихильників Сулли було перебито. Повернувшись з армії, яка воювала з Мітрідатом, Сулла вдруге захопив Рим.

Від Сенату Сулла отримав звання довічного диктатора. Його повно-важення були безмежні. Сенат формально засідав, за необхідності народ зганяли на збори, але республіка перестала існувати і державою правив Сулла протягом 10 років.

Остаточна загибель республіки була пов'язана з повстанням Спартака у 74 році до н. е. Спартак був найвидатнішим героєм одного з най-більш великих повстань рабів. Повстання зазнало поразки. Раби не змогли створити новий громадський устрій. Масові виступи і рабів, і знедолених громадян показали необхідність встановлення сильної влади та ліквідації республіканських форм правління.

Тріумвірат. Стало зрозумілим, що Сенат, виборні посадові особи, суди і в'язниці вже не в змозі утримувати в покорі рабів та вільну бідноту. Найбільш яскравими політичними діячами на той час були Помпей, Красс та Гай Юлій Цезар. «Союз трьох» (Тріумвірат) було укладено в 60 році до н. е. Тріумвіри стали господарями Риму та всіх за-воєваних ним земель. Особисті амбіції кожного з них не могли не позначитися на стані загальної справи. Кожний з них розраховував використати двох інших для того, аби захопити владу самому. Республіка доживала свої останні дні. З жорстокої та кривавої боротьби переможцем вийшов Гай Юлій Цезар. Народні збори та сенат піднесли йому почесний титул «батька вітчизни». Йому було надано довічне звання диктатора, право оголошувати війну та укладати мир, розпоряджатися державною казною. Одночасно Цезарю було довічно присвоєно владу народного трибуна, він постійно обирався консулом. Війська проголосили Цезаря імператором.

Встановлення монархії в Римі не обійшлося без запеклої боротьби різних політичних угруповань, унаслідок якої було вбито і Цезаря. Його спадкоємець Октавіан Август заклав основи нового політичного ладу, який мав назву принципату.

Римська республіка закінчила своє існування, розпочався період Римської імперії.

Принципат. Період принципату характеризується перетворенням владних функцій верховного правителя при формальному збереженні колишніх установ. Державний устрій періоду принципату називають республіканською монархією або республіканською імперією, і для цього є всі підстави. Перші принцепси зробили свої повноваження довічними і прагнули поєднати декілька вищих магістратур одночасно. Принцепс ставав одночасно консулом, цензором, народним трибуном та понтифіком. Його влада в сфері керування державою-імперією зма-гається з аналогічними повноваженнями Сенату. Сенат же в період імперії узурпує окремі владні повноваження народних зборів - і по ухваленню закону, і по затвердженню на посаді вищих магістратів.

Найбільшу автономію в цей період зберігала посада претора. Однак разом з тим з'являється особиста Рада при принцепсі (консиліум прин-ципіс). Особисту Раду очолював начальник імператорської гвардії, який поєднав верховні судові повноваження з верховним командуванням.

Управління в провінціях будувалося за лініями двох ієрархій - ім-ператорської та сенатської, що надало найменування самим провінці-ям, поділеним на імператорські та сенатські. Імператорські провінції управлялися призначуваними самим імператором легатами, сенатські - проконсулами та пропреторами. Сенатські провінції фактично мали подвійне підпорядкування Сенату та імператору.

Домінат. Розпочинається за часів правління Діоклетіана (з 284 року). Формально імператор вважався необмеженим володарем, домінісом (від слова пан), що підтверджувалося переходом верховної влади від народних зборів до імператора. Домінус з часом привласнив та почав здійснювати законотворчі повноваження. Імператорські кон-ституції стали основним засобом законотворчості.

У цей же період виникає інститут апеляції, внаслідок чого імператор стає й вищою

судовою інстанцією. Він поєднував перелічені повноваження з командуванням армією і флотом, з правом призначення на командні військові посади. Продовжувала розвиватися система імперсько-го чиновництва. Усі посади розподілялися за трьома категоріями: придворні, цивільні та військові. Великого значення набула «Рада при імператорі», яка поєднувала законотворчі, адміністративні та вищі судові функції. До придворних посад належали посади завідувача царським палацом, начальника особистої канцелярії імператора, завідувача казною та фінансами тощо. Цивільні посади охоплювали сферу управління територіями. В столиці кожної провінції знаходився міський префект, якому підпорядковувалися вікарії, спеціальні префекти та куратори.

Правління Діоклетіана відзначено жорстокими притисненнями християн, стратою Георгія Победоносця та ін. Та лише за правління Костянтина (306-337 роки) видається Міланський едикт (313 рік), яким за християнами та християнською церквою визнається право на відправлення культу нарівні з державним язичницьким культом. Цим едиктом християнство було наділено статусом законної релігії, християнській церкві поверталось раніше відібране в неї майно і право відкритого богослужіння. З часом християнство стає державною релігією римлян.

Остаточний розподіл імперії на дві - Західну зі столицею у Римі та Східну зі столицею у Візантії стався в 395 році.

---

§ 3. Римське право

Загальна характеристика. Римське право - величезний спадок античної цивілізації, що міцно увійшов до правового життя сучасного світу. На відміну від правових систем стародавніх аграрних деспотій, у яких домінувало адміністративне та кримінальне право, що поширювалося й на господарські стосунки, римське право було засноване на приватній власності і покликане регулювати ринкові відносини. Ось чому Європа, яка рано стала на капіталістичні рейки, отримала з римського права готову правову систему, покликану регулювати ринкове господарство. Римське право - це право вільної (приватної) власності та вільного договору.

При вивченні правової системи прийнято розрізняти:

1) історію її формування, основні етапи;

2) джерела права (ті нормативні акти, що створюють правові норми: це звичаї, закони, постанови судів, часто - релігійні норми);

3) пам'ятки права (конкретні збережені кодекси, офіційні збірники законів, жрецькі требники, записані на різних матеріалах). Це висічені на камінні Закони Хаммурапі або вирізані на дубових дошках Закони XII таблиць.

Римське право у своєму розвитку пройшло такі етапи.

1. Квіритське право (VI - середина III століття до н. е.). Це архаїчне право, яке представлено звичаями, поширюється лише на повноправних римлян (квіритів), просякнуте сакральним началом, тривалий час лишається неписаним і зберігається та тлумачиться спеціальною жрецькою колегією понтифіків. Тільки у 450 році до н. е. на вимогу плебеїв воно було оприлюднене - вирізано на 12 дубових дошках та виставлено на площі.

2. Передкласичний період (середина III століття до н. е. - I століття н. е.) Цей період можна було б назвати преторським, оскільки важливу роль у формуванні права відіграє судова діяльність преторів.

3. Класичний період (I - III століття н. е.). Характеризується активною правотворчою діяльністю імператорів, теоретичними та практичними розробками видатних римських юристів - Гая, Ульпіана, Павла, Поллініана та ін., у результаті діяльності яких римське право набуло завершеності, тих класичних форм, у яких воно дійшло до наших днів.

4. Посткласичний період (IV - VI століття н.е.). У цей період загальної кризи Рима проводяться в основному систематизація та кодифікація вже накопиченого матеріалу, які завершуються вже у Візантії кодифікацією Юстиніана.

Джерела римського права. У царський період джерелом римського права були правові звичаї, пов'язані з релігійною традицією. Привілеєм тлумачення права володіли жерці - колегія понтифіків. Досить рано стався розподіл релігійних норм (*fas*) - божественних приписів, що не підлягали обговоренню, і правових норм (*jus*) - установлених людьми для суспільної користі. Релігійні норми втілювалися у священних законах, порушення яких тягло за собою божественну кару. Спочатку того, хто переступив через священні закони, приносили в жертву богам, потім це покарання замінили на вигнання. Ще одним джерелом звичаєвого права стали легендарні царські закони. Вони регулювали родинні та родові відносини, закріплювали значну владу голови родини у стосунках домогосподарств. Звичаєве право визначало правове спілкування навіть після появи писаних законів: звичай діяв у разі відсутності законодавчої норми.

З часом основним джерелом римського права стають закони - письмово зафіксовані загальнообов'язкові норми, підтримані державним примусом. Першими писаними римськими законами стали Закони XII таблиць, підготовлені спеціальною комісією децемвірів («десяти чоловіків») і схвалені римським народом. Письмове законодавство обмежило можливість свавільного тлумачення права понтифіками, а також заклало основи єдиного для римських громадян квіритського (цивільного) права. Закони XII таблиць установили рівні правила судочинства та консолідували римське звичаєве право. Крім того, вони змінили поняття закону: законом відтепер вважалося рішення народних зборів. Для Законів XII таблиць був характерним формалізм правових процедур, тобто вимога суворого дотримання встановлених урочистих обрядів. Найменше порушення встановлених формул при укладенні правочину тягло за собою визнання правочину недійсним, а в судово-му процесі призводило до програшу справи.

У республіканський період джерелом римського права виступали також постанови магістратів. Останні наділялися повноваженнями тлумачити право, видавати загальнообов'язкові постанови та правові заборони і тим самим створювати нові норми права, тому поряд із квіритським правом починають діяти нові правові системи - преторське право та право народів, які стали наслідком правотворчості преторів. Преторське право регулювало відносини між римськими громадянами і стало частиною цивільного права. Воно будувалося на принципах справедливості, доброго сумління та заповнювало правові прогалини, які виникли внаслідок економічних та соціальних відносин, що розвивалися. Право народів - внутрішньодержавна правова система, яка регулювала відносини за участю іноземців (пeregринів). Претори pereгринів не були зв'язані цивільним правом, тому у своїй правотворчості вони використовували право

інших країн, керуючись засадами «спра-ведливості» та «природного розуму».

У I столітті н. е. народні збори позбуваються законодавчої влади. Сили закону набувають сенатус-консульти - постанови сенату. В пері-од імперії вся повнота законодавчої влади переходить до імператорів. Імператорські конституції стають найважливішим джерелом права, яке діяло на території всієї Римської держави. Особливу роль у правовій системі Стародавнього Риму відіграли правники. Тлумачення права в їх судовій практиці та викладацькій діяльності створило особливий різновид джерел права. Римські правники надавали консультації з питань судового процесу, складали юридичні акти, надавали правову допомогу учасникам судового процесу. Вони зробили свій внесок у розвиток юридичної доктрини: намагалися систематизувати судову практику, складали коментарі цивільного та преторського права.

Велике значення для розвитку римського права мало створення інституцій, що систематично викладали римське право. Так, Інституції Гая являли собою логічно побудований, стиснутий виклад громадянського (цивільного) права. Гай уперше відокремив матеріальне право від процесу. Він дав пояснення відносно правоздатності та дієздатності осіб, засобів захисту особистих та майнових прав. Інституції Гая включали чотири книги: про осіб, про речі, про зобов'язання, про позови. Згодом така система отримала назву інституційної, була закріплена в Інституціях Юстиніана та відображена в сучасному праві.

Закони XII таблиць. Перша письмова пам'ятка права у Стародавньому Римі. Закони XII таблиць (*Leges duodecim tabularum*) були прийняті з ініціативи плебеїв у 451-450 роках до н. е. До них знання і тлумачення норм римського звичаєвого права було привілеєм патриціїв - колегії понтифіків. Прийняття Законів XII таблиць було результатом тривалої жорстокої боротьби плебеїв з патриціями. Закони були записані на 12 дубових дошках, що містять 118 статей, і виставлені на форумі для загального відома. Вони в оригіналі не збереглися і стали відомі з творів римських юристів. У Законах XII таблиць містилися положення про судочинство, майнові відносини, шлюбно-сімейне право, злочини та покарання.

У Законах XII таблиць переважають норми речового права: право власності, володіння, сервітути, заставне право. Сімейне право визначається крайньою суворістю, владою голови родини - (*pater familias*), правом продажу дітей у рабство. Кримінальному праву присвячено небагато норм, оскільки ще зберігався інститут кривної помсти. Положення із Законів XII таблиць увійшли в пізніші римські кодифікації (див. окремі статті з питань римського права).

Преторське право у Стародавньому Римі. Претори у Стародавньому Римі наділялися вищою владою (*imperium*) з правом видавати загальнообов'язкові постанови (едикти), керувати судочинством та призначати покарання. Виокремлювалися міські претори (розглядали справи римських громадян) та претори перегринів (розглядали справи за участю іноземців). Правотворчість преторів призвела до формування поряд із квіритським правом двох нових правових систем - преторського права та права народів. З часом ці правові системи стали частиною римського цивільного права.

Підставою для появи преторського права була архаїчність квіритського права. Формалізм правових норм, що відрізняв Закони XII таблиць, ігнорував нові правові ситуації. Тому виникла необхідність пристосовувати римське право до економічних та соціальних умов, що змінювалися. Тлумачення цивільного права преторами слугувало заповненню правових прогалів. Едикти преторів містили юридичні формули, за допомогою яких здійснювалося судочинство. Вступаючи на посаду, претор брав за основу едикт свого попередника, вносив до нього зміни, усував застарілі положення, тому преторське право відзначалося наступництвом та гнучкістю, оскільки пристосовувало право до нових умов.

Претори в юридичній практиці, на противагу юридичному формалізму, виходили з принципів правової справедливості, рівності сторін, вимог розуму, доброго сумління, тому преторське право виробило інститут юридичного володіння, яке припускало фактичне володіння річчю. Преторські інтердикти (які забороняли накази) захищали інтереси фактичного власника майна до судового розгляду з приводу правомірності посягань інших осіб на це майно. Якщо володіння було добросовісним, тобто річ не було вкрадено чи насильницьки відібрано в законного власника, то вона ставала власністю на підставі давності володіння.

Преторське право розробило новий вид власності, що отримав назву преторської, або бонітарної. Квіритська власність, яка вимагала для її придбання суворого дотримання формальностей, була спадщиною замкненої римської громади. Претор виступав захисником інтересів добросовісного набувача власності. У тих випадках, коли майно придбавалося за доброю волею, але без додержання формальностей квіритського права, претор закріплював таку власність за набувачем. Захист претора не дозволяв недобросовісному продавцю (квіритському власнику) вимагати повернення майна на підставі порушення формальностей. Бонітарна власність не могла відчужуватися в законних формах квіритського права, тому для її захисту використовувався інститут давнісного володіння, який дозволяв по закінченні строку набувальної давності визнавати бонітарну власність квіритською.

Для захисту прав приватного власника преторське право розробило нові формули речових позовів, що не були передбачені квіритським правом. Віндикаційний позов - вимога неволодіючого власника до володіючого невластника. Власник речі, який втратив її, мав довести своє право на спірну річ. Негаторний позов було спрямовано проти необгрунтованих претензій третіх осіб на чужу річ. Прогібіторний позов усував перешкоди для нормального використання власником своєї речі. Аби уникнути несправедливого юридичного спору, претор міг удатися до реституції, тобто повернути сторони до первісного стану (вчинення правочину).

Преторське право внесло зміни до інституту усиновлення. В присутності претора допускалося усиновлення жінок та малолітніх. Це право затвердило нову форму цивільного процесу - формулярний процес. Претор став активним учасником судочинства. Він виражав юридичну сутність спору в формулі, котра приписувала судді, як належить вирішити дану справу. Претор міг включити в процес судового вчинення ексцепцію - заперечення відповідача із зізнанням, що його було обмануто або він помилявся.

Правотворчість претора перегринів створила право народів - внутрішньодержавну правову систему, яка регулювала відносини між римськими громадянами та іноземцями (перегринами). Квіритське право не визнавало права власності за іноземцями, вони вважалися простими володільцями речей, тому правочини, вчинені між громадянами та іноземцями через манципацію, не призводили до виникнення речових прав у іноземців і не користувалися судовим захистом. Претори перегринів не були зв'язані квіритським правом, оскільки воно не поширювалося на мешканців римських провінцій, та мали більше волі в обранні юридичних конструкцій, тому вони використовували правові звичаї, судову практику інших народів. Претори забезпечували правовий захист власності перегринів та провінційної власності римських громадян. Право народів поширило набувальну давність на перегринів: після 10 років добросовісного та безперервного володіння перегрини отримували право власності за давністю володіння.

Вчення про речі. Цей розділ римського права регулює відносини власності. У Законах XII таблиць інститут власності мав незавершений характер: право власності як абсолютне право особи ще не склалося, зберігалися колишні уявлення про спільність майна. Приватна власність багато в чому була зумовлена власністю громадською, від якої брала своє походження, тому більшість правових приписів було присвячено заборонам. Особливу категорію складали речі божественного права (храми, священні гаї, місця поховання, міські стіни та брами). Вони не могли перебувати у володінні будь-кого, вилучалися з комерційного обороту. Решта речей належала до категорії речей

людського права та до майнового (торговельного) обороту.

Речі, які були об'єктом права квіритської власності, поділялися на манциповані та неманциповані. До манципованих речей належали землі в Італії, будівлі, раби, робоча худоба. Вони перебували у сімейній власності, якою розпоряджався голова родини, тому для відчуження цієї власності вимагалась особлива правова процедура манципації. Всі інші речі - неманциповані - перебували в індивідуальній власності та відчужувалися без формальностей.

Закони XII таблиць суворо обмежували способи набуття речових прав, серед них такі:

1. Манципація - уявний продаж, який відбувався у присутності п'яти свідків та ваговика (повнолітніх римських громадян). Покупець промовляв передбачену формулу, ударяв шматком міді по вагах та передавав його як купівельну суму продавцю речі. Порушення обряду манципації тягло за собою визнання правочину недійсним.
2. Традицію - проста передача неманципованої власності за гроші, під поруку або заставу.
3. Специфікація - створення нової речі з чужого матеріалу або спо-лучення декількох речей в одній - головній. Якщо при виготовленні речі використовувався чужий матеріал, то власником визнавався виробник речі, а хазяїн матеріалу міг подати позов про відшкодування вартості матеріалу в подвійному розмірі.
4. Поступка права - фіктивний судовий спір перед претором. У цьо-му разі покупець заявляв про своє право власності на відчужувану річ, володар речі не заперечував, і претор присуджував річ набувачеві як його власність. Така відмова від права власності могла застосовувати-ся і до манципованих, і до неманципованих речей.

5. Спадкування.

6. Давність володіння призводила до зміни власника. З метою закріплення у власність рухомих речей встановлювався річний строк давності, для нерухомих - дворічний. На підставі строку давності не можна було придбати право власності на украдені та пов'язані з релігією речі.

Регулювання взаємовідносин власників призвело до появи серві-тутів. Сервітут - суворо обмежене право користування чужою власністю (право проходу, прогону худоби, проведення води через сусідню ділянку). Сервітути також передбачали обмеження прав власника. Наприклад, вимагалось обрізати дерева, аби вони не заподіювали шкоди сусідній ділянці, обмежувалася забудова.

Право власності в Законах XII таблиць не було деталізовано. За ними всі речі в Римі розподілялися на манциповані (*res mancipi*) та неманциповані (*res nec mancipi*). До перших належали земля, будівлі, робоча худоба, раби, ті речі, які складали саму основу господарювання (засоби праці і знаряддя виробництва). До другої категорії було віднесено всі інші речі. Так, для відчуження (продажу, дарування, застави) речей *res mancipi* треба було здійснити складну процедуру - манципацію (від слова *манус* - рука, панування над річчю). Як же проходив процес манципації? Наприклад, продавалася корова. Продавець і покупець повинні були купити у присутній день за формулою у понтифіка (жреця) і перед п'ятьма свідками та ваготримачем вимовити кожен свою формулу напам'ять. Далі набувач хапав річ, одночасно кидаючи на пусту шальку вагів злиток міді (символ грошей) та вимовляючи сакраментальну фразу: «Я стверджую, що за правом квіритів ця тварина належить мені, і я купив її за мідь, яка знаходиться на цих вагах». На іншій шальці ваг мала знаходитися відчужувана річ або її частина. І тільки після цього право квіритської власності на річ від продавця переходило до покупця.

Свідків підбирали молодих, аби вони могли надовго запам'ятати факт учинення правочину та його умови, а також у разі необхідності виступити в суді свідками того, що бачили та чули.

Якщо річ *res mancipi* набута без манципації, хоча за неї й сплачені гроші, то право власності залишалося у продавця, який міг завжди, посилаючись на своє квіритське

право власності, вимагати повернення речі.

Вчення про зобов'язання. Найпоширенішим був договір позики. Він укладався через манципацію. Необхідність манципації для договору позики пояснювалася тим, що право власності на позичувані речі завжди переходить до боржника (позикоотримувача), оскільки речі в цьому до-говорі завжди визначено родовими ознаками (гроші, зерно). Договір позики припускав самозаставу як гарантії і називався «нексум».

Закони XII таблиць знали зобов'язання, які впливали не тільки з договорів, а і з правопорушень - деліктів. Останні могли бути спрямовані проти як особистості, так і майна. Потерпілий від делікту та правопорушник стають сторонами в цивільному процесі. Римляни розрізняли два види деліктів: заподіяння шкоди приватній особі (*de licta privata*) та заподіяння шкоди суспільству (*delicta publica*).

Крадіжка в Римі розглядалася як делікт. Закони XII таблиць до-зволюли потерпілому вбити нічного злодія і злодія, якого було затри-мано зі зброєю в руках. Денний злодій побивався та віддавався потер-пілому в рабство.

Виокремлювалося чотири групи договорів, які породжували певні види зобов'язань.

1. Реальні договори - правочини, які вчиняються на підставі пере-давання речі. У цьому разі зобов'язання виникали після передавання предмета договору. До них належали договори позики, позички, збе-рігання, застави.

2. Вербальні договори - усний договір-клятва, при якому вимовля-лися встановлені слова. Зберігся найдавніший контракт - стипуляція. Він укладався шляхом поставлення певних питань та одержання від-повідей, у яких містилися зобов'язання здійснити якусь дію. У цьому разі зобов'язання обмежувалися змістом питання та відповіді. Стипу- ляція припускалася тільки відносно неманципованих речей.

3. Літеральні (письмові) договори породжували зобов'язання вна-слідок запису до прибутково-видаткових книг, складення боргових розписок.

4. Консенсуальні договори - прості правочини, які породжували зобов'язання з моменту досягнення домовленості між сторонами. До них належали договори купівлі-продажу, майнового найму, найму робочої сили, підряду, доручення, товариства.

У найдавнішому римському праві відповідальність за невиконання зобов'язань мала не тільки майновий, а й особистий характер. За-кони XII таблиць передбачали право кредитора продати боржника до рабства або піддати смерті, якщо боржник не повернув борг за рішенням суду і ніхто за нього не поручився. У IV столітті до н. е. боргову кабалу було скасовано, встановлювалася тільки майнова відповідальність за зобов'язаннями.

У римському класичному праві було розроблено форми особистих позовів (кондикцій) про відшкодування шкоди, заподіяної невиконанням договірних зобов'язань або правопорушенням.

Зобов'язання могли бути припинені в таких випадках. По-перше, у разі виконання умов договору або відшкодування шкоди. По-друге, шляхом акцептиляції - уявної уплати. Вона застосовувалася для припинення зобов'язань, які виникли на основі стипуляції (словесних формул) та при-пускала зворотну процедуру («Чи отримав ти те, що я тобі обіцяв?», «Отримав»). По-третє, шляхом символічної сплати із застосуванням міді та ваг: зобов'язання, що виникли унаслідок манципації, припинялися тільки через процедуру манципації. По-четверте, за допомогою оновлення, тобто перенесення зобов'язань однієї особи на іншу.

Зобов'язання із деліктів виникали в разі нанесення образи або за-подіяння майнової шкоди. Приватні делікти - посягання на права приватних осіб - перетворювали правопорушника у боржника потерпілого. Пошкодження або знищення чужого майна породжувало обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду. Так, за вбивство чужого раба або знищення чужої худоби належало сплатити господарю вищу ринкову вартість за минулий рік.

Карне право. Закони XII таблиць містили порівняно невеликий перелік кримінально караних діянь. Насамперед, вважалася злочинною дія, спрямована проти держави та суспільного ладу. Як уже говорило-ся вище, численні правопорушення не кваліфікувалися як кримінальні, а розцінювалися як цивільно-правові делікти. Це

розмежування мало формальний характер. Що потрібно було вважати злочинним, визначали вищі магістрати республіки, керуючись звичаями предків та історичною традицією. Свавілья було величезним при обранні по-карання. Державні злочини, такі як зрада, боягузтво на полі бою, на-дання допомоги ворогу та інші найбільш тяжкі військові злочини, каралися смертною карою.

Вельми суворими є норми Законів XII таблиць, що стосуються по-сягань на приватну власність. Право дозволяло злочинцю апелювати до центуріатних зборів. Йому надавали можливість уникнути покаран-ня добровільним вигнанням. Він міг залишити Рим до того, як про-мовить остання центурія. Залишаючи Рим, він утрачав права громадя-нина та все своє майно.

Життя рабів перебувало у владі їх господарів. Однак учинені раба-ми злочини згодом стали розглядати римські суди, і вони призначали покарання. Раб не мав права на захист, права оскаржувати вирок. По-карання рабів були надзвичайно жорстокими.

Цивільний процес. У початковий період римської державності більшість судових справ розглядалася у приватному порядку, а римська юстиція ґрунтувалася на легісакційному судочинстві. У легісакційному процесі виокремлювалися дві стадії: ін юре та ін юдицію. Перша стадія проходила у магістрата (звичайно претора). Позивач заявляв про свої претензії, а відповідач висловлював згоду або незгоду з ними. Якщо сторони доходили згоди, то справа припинялася. Нез'явлення відповіда-ча до магістрату призводило до програшу справи, відповідач віддавався у владу позивача. Дії сторін та магістрату було суворо формалізовано: закон приписував порядок вимовлення урочистих слів та здійснення ритуалів. Претор виступав як пасивний учасник обрядів. Порушення однією зі сторін установленого порядку призводило до програшу спра-ви. На другій стадії справа переходила до судді або колегії суддів, при-значених претором. Вони розглядали справу по суті: знайомилися з до-казами, вислуховували позиції сторін. На цій стадії дії сторін не були зв'язані суворими формами. Їх інтереси могли представляти захисники (адвокати). Та зі сторін, яка не з'являлася до суду без поважної причини, програвала справу. Рішення судді було остаточним.

Існували п'ять легісакційних формул (висновків):

1) із внесенням застави - сторони, відстоюючи свої права на річ, вносили до суду заставу, яку сторона, що програла, втрачала на користь казни;

2) із накладенням руки - позивач перед судом накладал на відпо-відача руку, рішення суду про визнання зобов'язання дійсним надава-ло право позивачеві тримати відповідача у себе вдома як заручника до двох місяців, потім боржника могло бути піддано смерті або продано в рабство;

3) із заставою - позивач, прагнучи виконання зобов'язань боржни-ком, брав з відповідача заставу;

4) під умовою - після першої стадії відповідачеві надавався місяць для заперечень (у спорах про майно, відшкодування збитків);

5) з призначенням судді - сторони прохали претора призначити особливого суддю з формулюванням предмета спору для затверджен-ня наступної мирової угоди.

У II столітті до н. е. розвиток преторського права призвів до заміни архаїчного легісакційного процесу на формулярний. У формулярному процесі істотно збільшилася роль претора та зросло значення першої стадії судочинства («ін юре»). За нез'явлення відповідача до суду на-кладався штраф. У процесі з'ясування юридичної сутності спору від-повідач міг не тільки прийняти або відхилити позов, а й заперечити щодо окремих запитань. Претор висловлював сутність справи у формулі (висновку). Зміст формули зводився до призначення судді, ви-кладення сутності претензії та заперечень сторін, а також до вказівок судді, як вирішити справу. У своїх приписах претор виходив з принци-пу справедливості та необхідності з'ясування дійсних стосунків сторін. Керуючись потребами комерційного обороту та інтересами власників, претори стали створювати нові формули позовів.

У період Римської імперії (I-III столітті н. е.) поширюється екстра-ординарний судовий процес. Магістрати отримують право одноособо-вого цивільного судочинства: магістрат брав справу до розгляду та вів її до ухвалення рішення, тому традиційний розподіл судочинства на дві стадії утратив сенс. Виклик відповідача до суду набуває офіційно-го характеру: йому надсилалася копія позову, і магістрат міг примусо-во доставити відповідача до суду. Судочинство звільняється від фор-мальностей. Пред'явлені докази магістрат оцінював на свій розсуд. Присутність сторін на процесі була не обов'язковою, їх могли пред-ставляти адвокати тощо. Процес був закритим для публіки.

Запроваджувалося письмове діловодство: скарга позивача та рішення суду заносилися до книги, а сторони отримували копії. Передбачалися судові мита. Ухвалене магістратом судове рішення могло бути оскаржено до вищої інстанції: у проконсула або намісника провінції, згодом у префекта преторія, потім у імператора. Магістрат міг примусити сторони до виконання судового рішення.

Інституції Гая (близько 160 року н. е.). Інституції являли собою викладення цивільного права з дуже цінними юридично-догматичними та історичними поясненнями щодо правоздатності і дієздатності учасників правового спілкування та засобів захисту особистих і майнових прав. Це зразок настанов у правознавстві (від «інституціо» - устрій, спосіб дії, настанова, вчення). Його призначено для початкового ознайомлення з основними елементами римського цивільного права та загального уявлення про його систему.

До праці Гая приватне право викладалося за такою схемою: про право та про позови (до Законів XII таблиць і з їх прийняттям) або про юрисдикцію, судовий розгляд та приписи преторські (у традиційному викладі преторського права). Гай спочатку викладає у своїй праці питання правоздатності та дієздатності осіб, потім - майнових правовідносин (речі тілесні та безтілесні, до останніх належать і обов'язки) та завершує твір викладанням питань охорони прав.

Структура Інституцій. Інститути римського приватного права викладено Гаєм за схемою «особи - речі - позови». Вони написані у чотирьох частинах (книгах-коментарях), що мають такий фактичний зміст.

Книга 1, § 1-200. Про особисті права - про осіб як учасників правового спілкування з їх правовим статусом, про право як владу, про основні способи виникнення, визнання та оформлення правових норм (тобто про джерела права).

Книга 2, § 1-289. Про речі - речове право та спадкове право за заповітами, про речі власні та чужі, людські та божі.

Книга 3, § 1-225. Про зобов'язання - спадкування за законом, про зобов'язання із договорів та деліктів, зобов'язання майнові, з ображення честі.

Книга 4, § 1-187. Про позови - історія цивільного процесу, права на позов, перелік прийомів та процедур ведення справ та захисту в суді, про діяльність судді та поведінку сторін у суді.

Кожну книгу поділено на параграфи, тому при цитуванні вказується послідовно - Інституції, потім книга та параграф. На початку першої книги наведено загальні відомості про право, відмінності між римським квіритським правом, яке становило особливе надбання римлян, та загальнонародним правом, що справило вплив на історію всього цивільного права. Далі схарактеризовано окремі джерела права - закони, сенатські постанови, імператорські укази (конституції), едикти вищих посадовців, відповіді юристів. До цього ж розряду Гай відносив інтердикти (декрети) - урочисту формулу наказу або заборони претора чи проконсула. Після цього повідомляється про систему, покладену в основу всього обговорення цивільного права, - право особисте (перша книга), право речове (друга та третя) і, нарешті, позови (четверта книга).

Кодифікація римського права. *Corpus juris civilis*. Протягом перших століть нашої ери Східна Римська імперія стає християнською державою. Особливо ж багато було зроблено в цьому напрямі імператором Костянтином Великим (272-337 роки). Християнізація та феодалізація держави вимагали реформування цієї системи римського права, що склалася в імперії, починаючи з Законів XII таблиць, протягом тисячі років. Закони XII таблиць і були по суті першою кодифікацією, яка враховує правовий досвід Афін, куди спеціально їздили у «відрядження» римські децемвіри.

Спроби кодифікації робилися ще Помпеєм та Цезарем, але перші (неофіційні) кодекси було укладено в III столітті за імператора Діоклетіана (кодекси Грегоріана та Гермогеніана). За імператора Феодосія II в 438 році було створено перший офіційний кодекс, де зібрано постанови (конституції) імператорів, починаючи з Костянтина I, всього - 3 000, які стосувалися приватного, публічного та церковного права. За імператора Юстиніана (483-565 роки) у 528-534 роках було розпочато під керівництвом видатного юриста Трибоніана широку кодифікацію римського права. Її результатом став збір - *Corpus juris civilis*. Він складався з чотирьох частин.

1. Кодекс Юстиніана - перероблені норми чинного римського права, відображені в імператорських конституціях (12 книг).

2. Дигести, або Пандекти Ульпіана та Павла - збірник висловлювань юристів з питань цивільного, преторського права та коментарі з юридичної практики. Цей збірник отримав силу закону. Він будувався за принципом від загального до часткового: загальні поняття, джерела права, установи, особи з їхньою правоздатністю та дієздатністю, суд та процес, спадщина та майнові відносини, купівля-продаж, заставне право, майнові відносини подружжя, опіка та піклування, заповіти та ін. (50 книг).

3. Інституції - коротке керівництво з юриспруденції, систематичний звід римсько-візантійського права. Фактично являли собою елементарний підручник, який отримав силу закону (4 книги).

4. Новели - нові закони, видані Юстиніаном з 529 по 565 роки, що заповнювали окремі прогалини в галузі цивільного права («50 рішень», які містилися у 8 книгах).

Звід законів Юстиніана впроваджував юридичне поняття єдиної повної приватної власності як засади цивільного права. З'явився інститут довічної оренди - емфітевзис. Емфітевт - особа, яка отримала оренду, була зобов'язана сплачувати власнику щорічний внесок і піклуватися про збереження та збільшення нерухомості. Емфітевзис забезпечував володарю найширші права, порівняні з правом власності (передавати у спадок за заповітом та без заповіту до трьох поколінь, заставляти, продавати, здавати в суборенду). Чітке юридичне оформлення у Зводі законів Юстиніана отримав інститут колонату - земельного володіння, при якому колони передавали частку виробленої продукції землевласнику.

Юридично визнавалася теорія природного права, згідно з якою люди від природи є рівними, а рабство суперечить людській природі та божественним установленням. Відповідно полегшувало відпущення рабів на волю, заохочувався пекулій, який передбачав наділення раба землею та засобами виробництва, що дозволяло йому вести власне господарство. У сфері публічного права Звід законів Юстиніана проводив ідею необмеженої влади імператора та закріплював союз держави з християнською церквою. Вплив християнства на право посилювався. Наприклад, шлюб розцінювався як божественний зв'язок. Правосуддя тлумачилося як справедливість у душі християнської моралі.

Звід законів Юстиніана запроваджував письмове судочинство. Це призвело до затвердження екстраординарного процесу. Він припускав, що справу від початку до

кінця вів магістрат, який не був зв'язаний про-цесуальними рамками та міг примусити сторони до виконання його рі-шень. Процес мав закритий характер, упроваджувалися судові мита.

З часом судова практика вимагала перероблення кодифікацій Юс-тиніана: низка положень застаріла, кодифікації були складні для сприй-няття населенням. Тому в VIII столітті було створено Еклогу («вibra-ні закони») - короткий та виправлений переказ Зводу законів Юстині-ана. В Еклезі посилювався вплив християнства на правові положення. Вносяться зміни до шлюбно-сімейного права. Запроваджується інститут заручин. Заручини дозволялися з семи років. Зменшується кількість підстав для розлучення. Жінка відповідно до християнства посіла під-легле місце в родині, але майнові права чоловіка та жінки ставали рів-ними. Посаг і дари дружині розцінювалися вже не як власність чоловіка, а як майно, отримане чоловіком в управління. Спадкування за заповітом передбачало обов'язкову частку дітей (1/3 спадщини), визначались сім ступенів спорідненості, які послідовно отримували право на спадкуван-ня у разі відсутності заповіту. В Еклезі порівняно зі Зводом законів Юстиніана скорочувався перелік договорів. Згадуються лише договори купівлі-продажу, позики, внеску (збереження), товариства. У договорі позики під впливом християнства зникає згадка про відсотки.

У галузі кримінального права Еклога посилювала державну репре-сію. Значна увага приділялася державним злочинам, злочинам проти християнської релігії. Суворо каралися клятвовідступники, які при-сягалися на Євангелії. Стала жорсткішою система покарань: широко застосовуються смертна кара, калічення-членушкодження (раніше застосовувалося тільки до рабів, зараз і до вільних), ганебні покарання (обстриження волосся), конфіскація майна.

Система римського права. За своїм змістом римське право поді-ляється на: 1) вчення про осіб; 2) вчення про речі; 3) вчення про зобов'язання.

Вчення про осіб. Визначало правове становище людини, її право-здатність та дієздатність. Останні залежали від статусу свободи, ста-тусу громадянства та родинного статусу. На основі цих критеріїв у Ста-родавньому Римі склалися соціальні категорії.

За статусом свободи все населення Рима поділялося на вільних та рабів. Тільки вільне населення було повноправним. Джерелами рабства були полон, работоргівля,

народження від рабів, продаж та самопродаж за борги, покарання за злочин. Раб розцінювався як власність свого господаря, який мав над ним необмежену владу. Раби не мали права на родину, і майно, придбане рабом, вважалось власністю його пана. Однак правовий статус рабів змінювався. Первісно рабство у Стародавньому Римі мало патріархальний характер. Раби особисто відповідали за вчинені ними карні злочини, хоча до них застосовувалися більш суворі покарання. Визнавалися кровнородинні зв'язки рабів. У республіканський період правове становище рабів погіршується. Раб стає об'єктом права, він розцінюється нарівні з майном. У період імперії криза рабоволодіння примусила шукати нові форми експлуатації рабів, тому їх становище дещо покращилося. Раби отримують право на майно - пекулій - частку майна хазяїна, яка надавалася рабу для самостійної господарської діяльності. З цим майном раб міг вчиняти правочини, особисто відповідати за зобов'язаннями. З часом пекулій став передаватися у спадок. Визнається право рабів на родину. Допускався навіть шлюб римської громадянки з рабом, але в цьому разі вона ставала рабинєю. Обмежується влада хазяїна над рабом: забороняється вбивати своїх рабів, а вбивство раба дорівнюється до вбивства вільної людини.

Особливу категорію вільного населення складали вільновідпущеники - колишні раби, які отримали волю законним шляхом, тобто на підставі юридичного акта, за заповітом, унаслідок внесення до цензорського переліку. Вільновідпущеники могли стати повноправними римськими громадянами (заборонялося надавати римське громадянство рабам, які перебували в бонітарній власності, або раніше покараним за злочини). Отримавши особисту волю, вільновідпущеники зберігали залежність від колишнього хазяїна і ставали його клієнтами чи колонами.

Інститут клієнтели є одним з найдавніших. Ще в царський період клієнтами ставали іноплеменники, молодші родичі, колишні раби. Клієнти стали основою для формування римського плебсу. Вони перебували у підпорядкуванні у патрона - голови роду чи родини, отримували земельний наділ та виконували певні матеріальні повинності на користь патрона, несли військову службу разом з ним. Якщо клієнт помирав бездітним, то його майно успадковував патрон.

В епоху імперії сформувалася ще одна категорія невільного населення - колони. Ними ставали посаджені на землю раби та вільновідпущеники. Однак з часом колони втратили волю. Грошову орендну платню було замінено натуральною, а приватноправові договірні стосунки між колоном і землевласником набули характеру позаекономічної залежності. Колони втратили свободу пересування та були закріплені за землею. У IV столітті було запроваджено кримінальні покарання колонів за побіг, їх можна було продавати із землею. Становище колони набуло довічного та спадкового характеру. Колонами ставали не тільки на підставі договору (колишні раби, збіднілі вільні), а й за давністю

проживання на чужій землі. Ними ставали також боржники, які отримали земельну ділянку на умовах несення натуральних повинностей. Звільнитися колони могли по закінченні строку давності або через звільнення хазяїном. Вони були особисто вільними і мали право на родину та власне майно.

Статус громадянства поділяв вільне населення на римських громадян (латинів) та іноземців (перегринів). Наявність громадянства визначала обсяг політичних і особистих прав. До числа політичних прав належали: право брати участь у народних зборах, право посідати по-сади, служити в армії. Крім того, римські громадяни мали низку правових привілеїв. Їх участь у цивільному обороті регулювалася цивільним правом, дія якого не поширювалася на перегринів. Статус громадянина надавав право виступати як патрон стосовно неповноправних мешканців. Тільки громадяни могли укласти повноцінний у правовому та релігійному відношеннях римський шлюб, заповіти. Римські громадяни користувалися особливим судовим захистом: вони мали привілей судитися лише в Римі перед своїми співгромадянами. Громадян не можна було піддати тілесним покаранням. Дозволялося позбавлення римського громадянства за вироком суду або через втрату статусу вільної людини, що призводило до зменшення правоздатності. Громадянство набувалося на підставі народження від римських громадян, які перебували в законному шлюбі, з досягненням 17-річного віку, коли парубок включався до цензового переліку та записувався до три-би. Жінки повноправного громадянства не мали, оскільки завжди перебували під владою чоловіка. Громадянство могло бути даровано «за особливі заслуги». Громадянами визнавалися вільновідпущеники за умови, що вони знаходилися у власності за квіритським правом та отримали волю на законних підставах.

У міру розширення території Римської держави кількість вільних поповнювалася за рахунок мешканців Апеннінського півострову та інших країн. Вони не входили в римську громаду і через це первісно не користувалися всіма правами римських громадян. Їх можна розділити на дві групи: стародавні латини та латини колоній. Перші мали майнові права, право виступу в суді та укладення шлюбу з римськими громадянами, але не допускалися до участі в народних зборах, а другі відрізнялися від перших тим, що не могли укласти шлюб з громадянами Рима. В подальшому їм було надано права римських громадян.

Вільні жителі римських провінцій - перегрини не мали прав римлян чи латинів, але зберігали власне громадянство. Їх відносини з римлянами регулювалися на основі права народів. За перегрини визнавалися майнові права. Вони користувалися судовим захистом. З часом перегрини отримали можливість набути статусу римського громадянина, якщо обирались провінційними магістратами або служили 25 років у допоміжних військах римської армії. У III столітті римське громадянство було даровано всім вільним жителям імперії, але без права обрання римських магістратів.

Родинний статус надавав повну правоздатність головам римських родин. До складу родини входили родичі (жінка, діти та їхні родини), вільновідпущеники, клієнти, раби. Влада домогосподаря відносно членів родини була величезною. Він розпоряджався родинним майном, члени родини перебували під його владою (міг продати в кабалу, вигнати з дому). Домогосподар відповідав за правопорушення членів родини перед громадою (або видавав винного, або відшкодовував шкоду). Голова родини вважався таким, що мав «власне право», а ті, що перебували під його владою, підкорялися «чужому праву». Ті, хто перебували під владою батька, ставали самовладними тільки після його смерті або у разі позбавлення голови родини прав римського громадянина. За життя домогосподаря з-під його влади можна було звільнитися через формальну судову процедуру у вигляді уявного продажу.

Отже, правове становище особи визначалося наявністю всіх цих статусів. Утрата певного статусу істотно змінювала правове становище особи та могла навіть призвести до повної втрати громадянства. Громадянство найменше змінювалося зі зміною родинного статусу людини (усиновлення, вступ жінки до шлюбу, манципація), а найбільше - наставало в разі втрати статусу свободи (обернення в рабство, полон).

Шлюбно-сімейне і спадкове право Стародавнього Риму. Закони XII таблиць закріпили патріархальну родину з необмеженою владою її голови (*pater familias*). Відомі дві форми шлюбу: з накладенням руки (*cum manu*) та без накладення руки (*sine manu*). Шлюб з накладенням руки міг оформлюватися священним обрядом конфареації, коли у присутності понтифіка, голів родин та 10 свідків вимовлялись урочисті формули. Конфареація була доступна лише для патриціїв і неприпустима для плебеїв, оскільки Закони XII таблиць забороняли шлюби між патриціями і плебеями. Тому ще одним способом вступу до шлюбу стала коемпція - символічний продаж нареченої нареченому її батьком шляхом манципації. Шлюби з накладанням руки визначали перехід жінки під владу чоловіка (якщо він мав самостійний правовий статус), але фактично жінка опинялася під владою голови родини, оскільки її приймали до роду чоловіка як доньку. В такому шлюбі чоловік мав над дружиною абсолютну владу: за згодою родичів він міг її продати, віддати до боргового рабства, вигнати з дому, піддати смерті. Дружина позбавлялася майнових прав: її посаг ставав родинною власністю. Вона втрачала права на спадкування майна свого батька, але отримувала права спадкування в родині чоловіка. Після смерті чоловіка дружина набувала почесного статусу матрони (*mater familias*).

Шлюб без накладення руки укладався без формальних процедур на підставі факту спільного проживання протягом одного року. По закінченні року на підставі давнішого

володіння жінка переходила під владу чоловіка, вступала до його родини та посідала місце доньки. Якщо жінка не хотіла вступити під владу чоловіка, вона повинна була щорічно відлучатися з дому чоловіка три ночі поспіль і тим самим переривати річне давнісне володіння. У такому шлюбі дружина переходила не під владу, а під опіку чоловіка. Вона зберігала права на посаг та інше майно, чоловік ним тільки управляв та відповідав за втрати. Шлюб припинявся внаслідок смерті одного з подружжя, втрати право-здатності або в разі розлучення. Ініціатором розлучення міг бути тільки чоловік за певних умов (перелюбство дружини або переривання вагітності). В цьому разі дружина виганялася з дому.

За квіритським правом шлюби переґринів не мали юридичних наслідків. Раби права на шлюб не мали. Жінка, яка вступила у зв'язок з рабом, ставала рабинєю, якщо після трьох попереджень його власника не припиняла зв'язок. Їх діти також ставали рабами.

Давньоримська родина засновувалася на величезній владі батька. Він міг продати дітей до рабства, застосувати до них будь-які покарання аж до позбавлення життя, піддати смерті немовля-виродка. Надбане дітьми майно переходило до власності батька. Проте голова родини міг нести майнову відповідальність за делікти, вчинені підвладними йому членами родини. Родичі за чоловічою лінією, які перебували під владою домогосподаря, звалися агнатами, а кривні родичі, поєднані спорідненістю за жіночою лінією, - когнатами. Когнаткою стосовно кривних родичів ставали донька, яка вийшла заміж та перетворилася на агнатку для родичів чоловіка. Звільнитися з-під влади батька можна було після його смерті. Всі вільні особи могли бути манциповані головою родини. У цьому разі вони визнавалися рабами та звільнялися, як і раби, лише на підставі заповіту. Однак син, тричі проданий батьком, виходив з-під його влади та ставав когнатом для кривних родичів, тому фіктивний продаж застосовувався для звільнення сина з-під влади батька.

Законам XII таблиць відомі інститути усиновлення та опікування. Усиновлення здійснювалося з метою залучення до родини додаткових робочих рук. Заборонялося усиновлювати жінок та малолітніх дітей. Усиновлення відбувалося на народних зборах. Опікування встановлювалося над повнолітніми незаміжніми жінками (винятки: діви-весталки), малолітніми, божевільними, розтратниками. За Законами XII таблиць опікунами були найближчі агнати. Опікун міг призначатися за заповітом.

Виокремлювалося спадкування за законом та за заповітом. Спадкоємцями визнавалися агнати («підвладні»). Вони успадковували по-слідовно залежно від ступенів спорідненості: діти, онуки, потім най-ближчі родичі за чоловічою лінією. У разі відсутності агнатів майно переходило найближчим сородичам (родичам за жіночою лінією,

жінкам-агнаткам на підставі шлюбних зв'язків). Розпорядження за заповітами визнавалися непорушними. Але не можна було позбавити спадку дітей без вагомих причин, тому заповіти затверджувалися на народних зборах, включали розпорядження про спадкоємців, опікування, звільнення рабів, а також легати - відмову від будь-якої речі на користь сторонньої особи. Разом з майном залежно від розподілу часток спадкувалися боргові вимоги та боргові зобов'язання померлого.